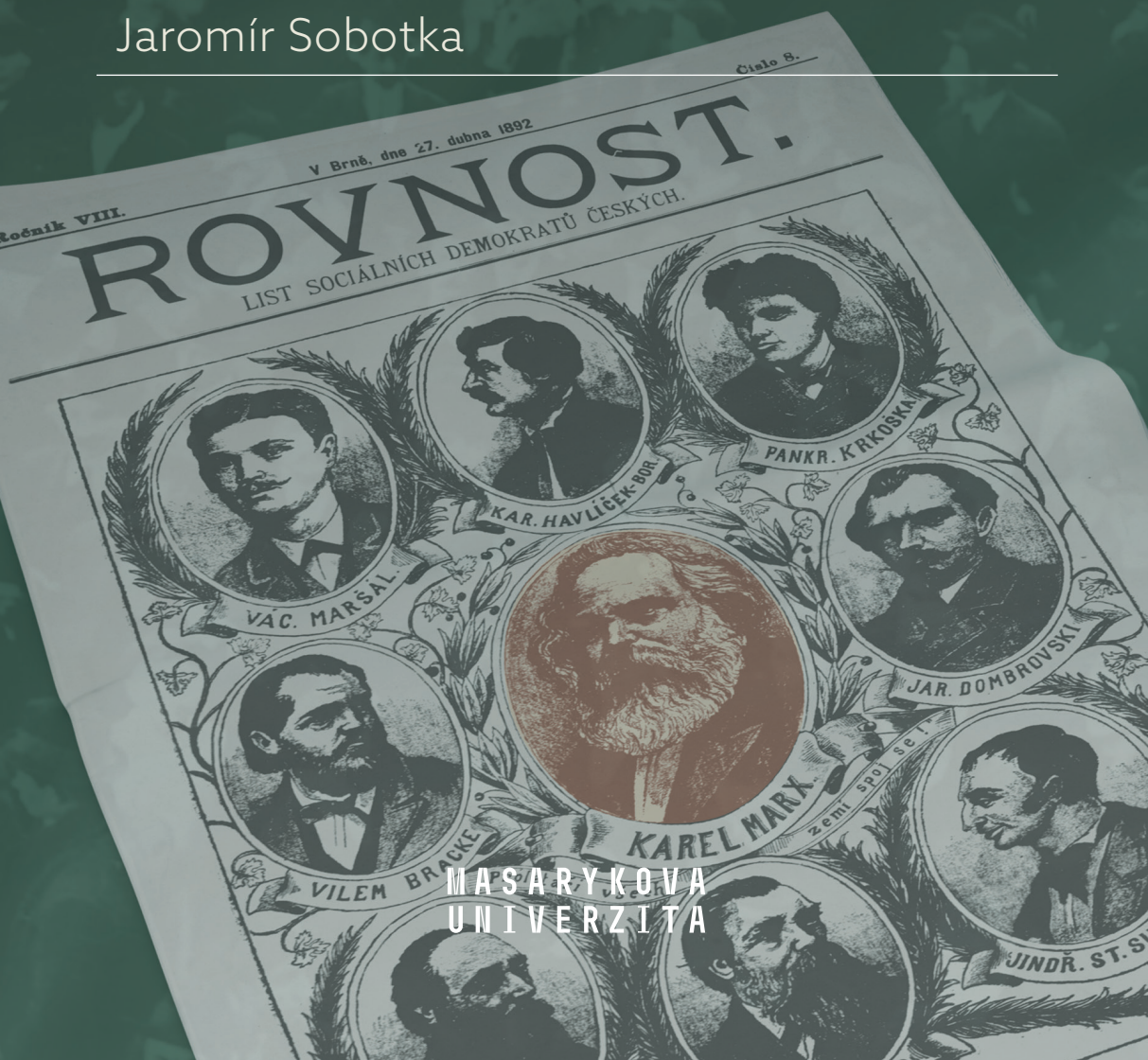

Génius, mučedník, prorok:

Mýtus Karla Marxe v sociálně demokratickém prostředí Předlitavska

Jaromír Sobotka

#532

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPIŠY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

MUNI
ARTS

ROVNOST.

LIST SOCIÁLNÍCH DEMOKRATŮ ČESKÝCH.

VÁC. MARŠAL

KAR. HAVLÍČEK-BOR

PANKR. KRKOUSKA

JAR. DOMBROVSKI

KAREL MARX

VILEM BRAUKE

JINDŘ. ST. SIMON

proletáři všech zemi spoj se!

CÉSAR DE PALPE

BEDŘ. ENCELS

Génius, mučedník, prorok:

Mýtus Karla Marxe v sociálně
demokratickém prostředí Předlitavska

Jaromír Sobotka

**MASARYKOVA
UNIVERZITA**

BRNO 2023

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Sobotka, Jaromír

Génius, mučedník, prorok : mýtus Karla Marxe v sociálně demokratickém prostředí Předlitavska / Jaromír Sobotka. – Vydání první, elektronické. – Brno : Masarykova univerzita, 2023. – 1 online zdroj. – (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae = Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 2787-9291 ; 532)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii a bibliografické odkazy

ISBN 978-80-280-0372-2 (online ; pdf)

* 316.46:32 * 2-138 * 329.14 * (436) * (048.8)

– Marx, Karl, 1818-1883

– osobnost v politice

– apoteóza

– sociální demokracie – Rakousko – 19.-20. století

– politický mýtus

– monografie

32 - Politika [15]

Recenzovali: doc. PhDr. Martin Jemelka, Ph.D. (Masarykův ústav a archiv AV ČR)
prof. PhDr. Jiří Pokorný, CSc. (Univerzita Karlova)

Na obálce použit motiv titulní strany: Rovnost VIII, 27. dubna 1892, č. 8, s. 57. Brno: Tiskem V. Thumy. Dostupné na: <https://kramerius.mzk.cz/search/iiif/uuid:85829cf8-fc23-11e1-8fc4-0050569d679d/full/max/0/default.jpg> (staženo 23. 9. 2023).

© 2023 Masarykova univerzita, Jaromír Sobotka

ISBN 978-80-280-0372-2

ISBN 978-80-280-0371-5 (brožováno)

ISSN 1211-3034 (print)

ISSN 2787-9291 (online)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0372-2023>

Obsah

1	Úvod a cíl práce.....	7
1.1	Úvod.....	7
1.2	Cíl práce a definice politického mýtu.....	12
2	Metodologické zakotvení a pramenná základna.....	17
2.1	Kontextová analýza	18
2.2	Obsahová analýza.....	22
2.3	Chronologická analýza.....	23
2.4	Komparativní analýza	25
2.5	Literární a pramenná základna.....	26
3	Sociálně demokratické prostředí a zrod Marxova mýtu	31
3.1	Sociálně demokratické prostředí v habsburské monarchii.....	31
3.2	Zrod a šíření Marxova mýtu.....	38
4	Mýtus v kontextu formování sociálně demokratické identity a strategie.....	47
4.1	Karl Marx a tíživá situace pracujících vrstev	47
4.2	Karl Marx a vykoupení – socialistická revoluce	54
4.3	Karl Marx a ztotožnění se se sociálně demokratickým světem.....	58
4.4	Marx v procesu formování socialistické identity.....	66
4.5	Karl Marx a strategie sociální demokracie.....	67
5	Podoby Marxova mýtu	71
5.1	Génius/vědec	71
5.2	Otec hnutí	74
5.3	Revolucionář	76
5.4	Lidumil	78
5.5	Mučedník.....	80
5.6	Prorok.....	82
5.7	Podoby Marxova mýtu jako syntéza faktů a politické poptávky.....	84
6	Časová analýza.....	87
6.1	Kvantitativní vývoj v čase.....	87
6.2	Obsahové proměny mýtu ve sledovaném období	96

7	Komparace německorakouské, české a polské organizace	103
	7.1 Německá sociálně demokratická organizace	105
	7.2 Československá organizace	107
	7.3 Polská organizace	109
8	Závěr	111
	Summary	117
	Bibliografie	121
	Seznam schémat, tabulek a grafů	131

1 ÚVOD A CÍL PRÁCE

1.1 Úvod

Kolem osmé hodiny večerní 14. března 1893 se v prostorách Sofiensäle,¹ v té době nejrozsáhlejších společenských sálů ve Vídni, shromáždilo několik tisíc dělníků.² Řada z nich přišla rovnou z práce, ještě upocená a špinavá, někdy dokonce s kleštěmi, kladivy či jinými pracovními nástroji v ruce. Kvůli všeobecné vřavě musely stovky dalších zůstat před vchodem, kde teď nervózně přešlapovali a snažili se zjistit, co se děje uvnitř. Vnitřek sálu byl velkoryse vyzdoben rudými prapory a transparenty s hesly, prostoru vévodila speciálně pro tuto příležitost zhotovená obří busta muže, jemuž byla dnešní slavnost zasvěcena – Karla Marxe. Uplynulo právě deset let ode dne, kdy otec marxismu ve svém londýnském domě ve věku nedožitých pětadesáti let vydechl naposledy. V den tohoto smutného jubilea se tedy tisíce pracujících hlásících se k rakouské sociálně demokratické straně ve větších městech habsburské monarchie shromáždily, aby muži, jehož nikdy neviděli a jehož díla četl jen málokterý z nich, vzdaly hold. Marxovská oslava – Marxfeier, jak se této akci konající se před první světovou válkou hned několikrát začalo říkat –, představovala v roce 1893 úctyhodnou událost. Pro její potřeby vzniklo ve Vídni – kromě zmíněné busty ověncené květinami a velkou šerpou s německým heslem „*Proletarier aller Länder, vereingt euch*“ (Proletáři všech zemí, spojte se) – také několik básní a písní. V Sofiensäle zazněla toho večer báseň nazvaná *Karl Marx' Todtenfeier* (Oslava smrti Karla Marxe), o hudební doprovod se postaraly nejvýznamnější dělnické pěvecké spolky rakouské

---

1 Dnes na adrese Marxergasse 17 – název ulice je však odvozen od biskupa Antona Marxera.

2 Líčení události vychází z popisu, který 17. 3. přinesly sociálně demokratické noviny *Arbeiterzeitung*, viz *Die Marxfeier*. *Arbeiterzeitung* V, 1893, Nr. 11, s. 3.

metropole – *Arbeiter-Sängerbund* a *Typhografia* – dirigované Josefem Scheuem (bratrem slavnějšího Andrease Scheua). Významný odborový předák a pozdější sociálně demokratický poslanec Anton Schrammel přečetl pozdravný telegram od Friedricha Engelse. Slavnostních projevů se ujal předseda sociálně demokratické strany Victor Adler a jeho osobní přítel, pozdější redaktor *Arbeiterzeitung* a socialistický poslanec Karl Leuthner. (Již jen tento výčet osobností, které se na organizaci slavnosti podílely, ukazuje, že se jednalo o akci mimořádné důležitosti.) Oba řečníci pak shodně vyzvedli význam Karla Marxe pro současné dělnictvo reprezentované sociální demokracií a za své projevy sklidili nadšený aplaus doprovázený výkřiky „*Hoch Marx*“. Obecně pak organizátoři zpětně zhodnotili průběh akce jako velmi zdařilý a povedený.

Kdo však byl muž, jehož rakouští socialisté 19. století tolik uctívali? Život Karla Marxe, stejně jako jeho působení jsou v našem prostředí již dostatečně podrobně popsány v českých překladech jeho vynikajících životopisů od Francise Wheena a Rolfa Hosfelda.³ Pro účely práce tedy jen ve velké stručnosti shrňme základní realie: Filozof, ekonomický teoretik, politik, novinář, publicista, věčný buřič a revolucionář pocházel z německého Trevíru, z rodiny právníka a židovského konvertity k luteránství Heinricha Marxe. Během svého studia na univerzitách v Bonnu a Berlíně se seznámil s filozofií Georga Wilhelma Hegela, která měla ovlivnit celé jeho životní dílo. Spolu se skupinou mladohegelovců, v té době shromážděných okolo Ludwiga Feuerbacha a Bruna Bauera, i Marx přijal za svou jeho dialektickou metodu teze a antiteze. Zároveň ovšem odmítl hegelovskou metafyziku a nechal se spíše inspirovat materialistickým pojmáním světa vycházejícím z myšlenek právě Ludwiga Feuerbacha. Akademickou dráhu zavrhl, aby místo ní roku 1842 přesídlil do Kolína nad Rýnem, kde přijal místo redaktora liberálního periodika *Rheinische Zeitung*. Po zásahu cenzury a zákazu jeho vydávání, na základě stížnosti samotného ruského cara Mikuláše I., se spolu s dalším mladohegelovcem Arnoldem Rugem stal spoluvydavatelem radikálního levicového časopisu *Deutsch-Französische Jahrbücher* (nakonec vyšlo pouze jediné číslo, než se Marx stihнул s Rugem rozhádat), kvůli němuž se i s rodinou roku 1843 přestěhoval do Paříže. Během svého pobytu ve Francii horlivě studoval ekonomická díla, a to jak klasických národohospodářů Adama Smitha či Davida Ricarda, tak hospodářské pokusy „utopických“ socialistů Pierra-Josepha Proudhona či Charlese Fouriera. V této době také začaly dozrávat hlavní pilíře jeho ekonomického a filozofického systému a především zde došlo k osudovému setkání. V srpnu 1844 navštívil Karla Marxe v jeho bytě v Rue Vanneau mladý Friedrich Engels. Oba muži si záhy padli do noty jak v názorové, tak v osobnostní rovině a po několika setkáních naplněných dlouhými debatami mezi nimi

---

3 WHEEN, Francis. *Karl Marx*. Praha: BB art, 2002. ISBN 80-7257-930-4.; HOSFELD, Rolf. *Karl Marx: životopis intelektuála*. Praha: Paseka, 2013. ISBN 978-80-7432-330-0.

vzniklo celoživotní přátelství. Ani ve francouzské metropoli však nebylo Marxovi přáno setrvat dlouho a na žádost pruského krále byl roku 1845 spolu s dalšími německými emigranty z Francie vypovězen. Následovalo tříleté bruselské intermezzo, kdy se mimo jiné zapojil do činnosti původně křesťansko-komunistické organizace Ligy spravedlivých a později také Komunistické ligy. V revolučním roce 1848 se nejprve vrátil do Paříže a poté zpět do Kolína nad Rýnem, kde začal vydávat levicové periodikum *Neue Rheinische Zeitung*. Pro svou činnost několikrát stanul před soudem, prozatím byl však vždy osvobozen. Po pádu revoluce ovšem musel zemi opět opustit, tentokrát nadobro. Protože vítán již nebyl ani v Paříži, odebral se tentokrát s rodinou do Londýna, který se měl stát jeho definitivním působištěm. Během zdejšího pobytu psal Marx jako korespondent do řady světových novin – mezi nejznámější patřily nepochybně americké *New-York Daily Tribune* – pokračoval ve studiu ekonomie a podílel se také na činnosti řady levicových politických organizací. V roce 1863 se účastnil založení První internacionály, pro niž sepsal politický program. V 60. letech také přispěl svými poznámkami ke zformování německé sociální demokracie. Hlavně 50. léta jsou pak spojena s výrazným hmotným strádáním celé rodiny, jejímž hlavním zdrojem příjmů v této době byl především otec Marxova dobrého přítele Friedricha Engelse. S postupem času se však situace zlepšovala a ke konci filozofova života již rodina žila pohodlným životem londýnské buržoazie.

Již od nízkého věku se Karl Marx projevoval jako nadaný a plodný autor. Už během vysokoškolských studií napsal krátký román *Skorpion und Felix* a také divadelní hru *Oulanem*. Jeho disertační práce *Differenz der demokratischen und epikureischen Naturphilosophie* (Rozdíl mezi demokritovskou a epikúrovskou filozofií přírody) se ukázala jako natolik kontroverzní, že ji musel obhájit na univerzitě v Jeně, namísto své berlínské alma mater. V době činnosti pro *Rheinische Zeitung* se ještě Marxovy postoje nacházely na pozicích levicového liberalismu a feuerbachovského materialismu. Za významný zlom směrem k socialismu se považují až – za jeho života nepublikované – ekonomicko-filozofické spisy z roku 1844. V této sérii poznámek napsané během Marxova pařížského exilu se poprvé objevují myšlenky odcizení dělníků jejich práci a jejímu konečnému produktu. Spisy se zabývají také otázkou peněz či osobního vlastnictví. Šlo tak v podstatě o Marxovy první propracovanější ekonomické texty. V této době také napsal několik děl zaměřených na polemiku s mladohegelovci, především pak se svým někdejší přítelem Brunem Bauerem. Mezi nejznámější z těchto spisů patří nepochybně *Die heilige Familie* (Svatá rodina), která vyšla s podtitulem *Kritika kritické kritiky*, a za jeho života nevydaná práce *Die deutsche Ideologie* (Německá ideologie). V reakci na Pierra-Josepha Proudhona pak Marx v roce 1847 publikoval jedno ze svých nejvýznamnějších děl *Misère de la philosophie* (Bída filozofie). V něm v rámci (mimořádně velmi posměšného a ironického) vyvracení jednotlivých Proudhonových tezí představil některé obrysy vlastní ekonomicko-fi-

lozofické teorie. Práce také byla ve své době považována za jeden ze základních programových dokumentů nově vzniklého Svazu komunistů. O rok později pak vyšla pravděpodobně nejznámější a nejčtenější Marxova kniha vůbec – *Manifest komunistické strany*. V díle se poprvé v ucelené podobě objevují některé základní myšlenky marxismu – interpretace dějin jakožto „dějin třídního boje“, význam buržoazie pro zpřetrhání tradičních feudálních svazků, idea vykořisťování i akumulace kapitálu. Důležitá je myšlenka rozhodující role proletariátu v dějinném procesu, který ukončí existenci třídního boje jednou provždy. A hlavně myšlenka proletariátu jako síly, která nesmí spoléhat na pomoc zvenčí a musí svých cílů dosáhnout sama. Přes útlost knihy (nebo spíše právě pro ni) a jednoduchost se z ní záhy stalo ikonické dílo provázající proletáře všech zemí dodnes.⁴ Z dlouhého výčtu dalších Marxových prací zmiňme ještě notoricky známý *Das Kapital* (Kapitál), který poprvé vyšel v roce 1867. Hutné dílo představující syntézu ekonomicko-politických analýz a místy až semináboženských eschatologických vizí zprvu velký úspěch nepřineslo. Engels dokonce musel pod různými pseudonymy rozesílat kritické recenze do německého měšťanského tisku, aby se o knize „alespoň mluvilo“. Nakonec trvalo dlouhé čtyři roky, než se podařilo prodat první tisíc kusů prvního vydání. V průběhu dějin se však *Kapitál* stal klíčovým dokumentem, kolem kterého vystavely své učení sociálně demokratické a komunistické strany desítek zemí.

Již téměř od svých počátečních aktivit v socialistickém hnutí projevoval Marx také výrazné vůdcovské (ne-li diktátorské) rysy a silnou nesnášenlivost vůči jakýmkoliv oponentům. Už ve 40. letech měl hlavní podíl na vystrnadění německých socialistů Wilhelma Weitlinga a Mosese Hesse z Ligy spravedlivých. S oblíbeným francouzským socialistou Pierrem-Josephem Proudhonem se nadobro rozkmotřil již zmíněným dílem *Bída filozofie* (Proudhon později Marxe označil za „tasemnici socialismu“). V roce 1848 pak zuřivou kritikou v novinách *Neue Rheinische Zeitung* přiměl k opuštění Svazu komunistů jednu z vůdčích postav německého dělnického hnutí, Andrease Gottschalka. Z řady konfliktů s význačnými socialistickými osobnostmi jmenujme ještě rozchod Marxe s populárním německým socialistou Ferdinandem Lassallem, k němuž došlo po Lassallově návštěvě Londýna v roce 1863. Než však mohl osobní spor vygradovat, byl Marxův někdejší přítel rok nato zabit v souboji.

Na rozdíl od většiny jeho současníků a oponentů čekal na Marxe bohatý druhý život. Zatímco jména Pierra-Josepha Proudhona, Charlese Fouriera či Wilhelma Weitlinga pomalu upadala do zapomnění, k Marxovi se v průběhu několika let po jeho smrti přihlásilo množství dělnických stran a hnutí celého světa, rakouskou sociální demokracii nevyjímaje (jak jsme mohli vidět v úvodním odstavci věno-

---

4 Kupříkladu v češtině vyšel *Manifest* naposledy v roce 2018, o rok později pak ještě vyšla jeho komiksová verze.

vaném vídeňské slavnosti). Jeho učení, jakkoliv v jádru ryze utopické,⁵ se stalo pilířem politických programů sociálně demokratických a později komunistických stran 19. a 20. století. Vysoké úctě se těšil i sám tvůrce marxismu. Ve 20. letech 20. století například německá sociální demokracie koupila jeho rodný dům v Trevíru a zřídila zde muzeum. Podobně pak naložili britští labouristé s Marxovými nemovitostmi v Londýně. Po nástupu komunismu v Rusku a jeho následném rozšíření do východní Evropy a dalších částí světa sice Marx musel ustoupit do pozadí, poněkud nahrazen novými idoly – Leninem, Stalinem, Maem a dalšími –, zároveň se ale dostal do státního kánonu a mohl se těšit podpoře nejvyšších míst. Jeho práce se četly ve školách a na vysokoškolských katedrách marxismu-leninismu, jeho busty se přesunuly z uzavřených stranických schůzí na náměstí a veřejná prostranství. Jeho popularita však neklesala ani na západě, kde se jej sociálně demokratické strany sice postupně oficiálně zřekly,⁶ v intelektuálních kruzích však zapustil hluboké kořeny. Připomeňme si jen známé dílo Karla Poppera *Otevřená společnost*, v němž známý německý filozof skládá svému kolegovi z minulého století jednu poklonu za druhou: „*Marx se čestně pokusil... aplikovat racionální metody na nejpálčivější problémy života společnosti.*“ A dále: „*V mnoha směrech nám otevřel oči... návrat k sociálním vědám před Marxem není myslitelný. Všichni moderní autoři navazují na Marxe, dokonce i když to nevědí.*“⁷ V 60. a 70. letech se pak stal jednou z ikon studentského hnutí v západní Evropě.⁸ Ale zájem o Marxe se nedržel jen mezi intelektuály, pro miliony prostých lidí se stal symbolem boje za lepší život, avšak miliony dalších si jej navždy spojily s hrůznými totalitními režimy 20. století. Zájem o Marxe ovšem neopadl ani po zhroucení komunistického panství, jen z poslední doby připomeňme například německou televizní show *Unsere Besten* (Naši nejlepší) z roku 2003, v níž měli diváci zvolit „největšího Němce“. Karl Marx obsadil v této anketě třetí místo hned za Konradem Adenauerem a Martinem Lutherem.⁹ V roce 2018 pak v Marxově rodném Trevíru slavnostně odhalil obří

5 Je paradoxem marxismu, že ačkoliv se považuje za vědecké překonání utopického socialismu, je v jádru neméně utopický. K tématu více např.: WALICKI, Andrzej. *Marxismus a skok do království svobody: Dějiny komunistické utopie*. Praha: Argo, 2020. Historické myšlení. ISBN 978-80-257-3065-2.

6 Např. německá SPD se oficiálně odklonila od marxismu až na stranickém sjezdu v Bad Godesbergu v roce 1959.

7 POPPER, Karl R. *Otevřená společnost a její nepřítel: Vzvednutí prorockví: Hegel, Marx a co následovalo. Druhé, revidované vydání*. Praha: OIKOYMENH, 2015. ISBN 978-80-7298-261-5, s. 83. Jak se ukáže dále v textu, Popper tak v tomto ohledu fakticky navazuje na interpretaci Marxova díla vytvořenou Engelsem a přijímanou a šířenou socialisty již v 19. století.

8 Fotky německých či francouzských studentů protestujících na přelomu 60. a 70. let proti establishmentu s Marxovými podobiznami nad hlavami krásně ukazuje například expozice v někdejší Marxově rodném domě v Trevíru. Viz expozice Friedrich Ebert Stiftung: Karl Marx Haus Trier (www.fes.de/museum-karl-marx-haus).

9 Viz FLIPPO, Hyde. *Best Germans: Adenauer Beats Marx and Luther* [online]. ZDF Online. Dostupné na: <https://web.archive.org/web/20110607092019/http://german.about.com/cs/culture/a/bestger.htm> (staženo 16. 4. 2020).

sochu mimo jiné i sám někdejší předseda Evropské komise Jean-Claude Juncker (mimořádně dlouholetý předseda lucemburské křesťansko-sociální strany – Chrëschtlech Sozial Vollekspartei).¹⁰ Jako třetí příklad aktuálnosti Marxe a jeho učení připomeňme rakouské studentské hnutí MIAU – Marxistische Initiative an Unis, které v současnosti pořádá pravidelné přednášky a happeningy na univerzitách ve Vídni a Štýrském Hradci.

Marx je tedy fenomén, který neztrácí na aktuálnosti ani v nastupující třetí dekádě 21. století. Předmět výzkumu této práce však leží hlouběji v minulosti, v časech formujícího se socialistického hnutí na území našem a u našich bezprostředních sousedů, v době, kdy střední Evropě dosud vévodilo mnohonárodnostní soustátí ovládané slavným rodem Habsburků.

1.2 Cíl práce a definice politického mýtu

Cílem předkládané práce je co nejkomplexnější analýza politického mýtu spojeného s osobností Karla Marxe v rámci tří národních organizací Sociálně demokratické strany dělnické v Rakousku, a to německé, české a polské. Selektce byla učiněna na základě politické síly a míry vlivu těchto tří organizací v rámci strany. Podle výsledků prvních voleb konaných dle všeobecného volebního práva z roku 1907 připadlo na německé, české a polské voliče více než 94 % hlasů, které sociální demokracie obdržela¹¹ – konkrétně z celkového součtu sociálně demokratických hlasů získala německá organizace 49,2 %, česká 38,1 % a polská 7 %. Zbytek připadl na ukrajinskou, italskou a slovinskou organizaci – čeští a němečtí dělníci navíc tvořili až 88 % dělnictva v monarchii.¹² Je tedy zřejmé, že tyto tři organizace představovaly díky síle členské základny i politickému vlivu skutečné jádro rakouské sociálně demokratické strany v habsburské monarchii. Chronologicky je výzkum ohraničen lety 1889, tedy rokem Hainfeldského sjezdu a přijetím prvního univerzálního programu, jimiž se rakouská sociální demokracie etablovala jako relevantní politická síla, a rokem 1910, tedy stranickým rozkolem, při němž došlo k osamostatnění české sociálně demokratické strany. Datum bylo zvoleno jednak kvůli rozpadu jednoho z hlavních zkoumaných subjektů – Československé sociálně demokratické strany dělnické – na dvě konkurenční strany, tzv. autonomisty

10 Juncker: *Marx aus seiner Zeit verstehen* [online]. Welt. Dostupné na: https://www.welt.de/newsticker/dpa_nt/infoline_nt/boulevard_nt/article176089661/Juncker-Marx-aus-seiner-Zeit-verstehen.html (staženo 16. 4. 2020).

11 GALANDAUER, Jan. *Die tschechische Arbeiterbewegung von Hainfeld bis zum Ausbruch des Weltkrieges: Die organisatorische und ideologische Beziehung zur gesamtösterreichischen Arbeiterbewegung*. In: FRÖSCHL, Erich, MESNER, Maria a ZOITL, Helge (eds.). *Die Bewegung. Hundert Jahre Sozialdemokratie in Österreich*. Wien: Passagen Verlag, 1990. ISBN 978-3900767549, s. 222.

12 KÁRNÍK, Zdeněk, FRANKLOVÁ, Zoja a KYLOUŠEK, Jakub. *Bludné cesty sociální demokracie: Studie, rozhovory, názory*. Praha: Prostor, 2005. ISBN 80-7260-136-9, s. 25.